

УДК 323.325:94(477)“1953/1965”

Донець А.С., Донецький національний університет

Донець Андрій Станіславович (1978 р.н.). У 2000 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Аспірант кафедри історії України ДонНУ. Сфера наукових інтересів – аграрна історія України ХХ ст.

Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953 -1965 рр.

У даній статті вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба відобразити вплив результатів реформ, які проводились радянським урядом в період 1953-1965 рр., на добробут безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції – колгоспників. Аналізуючи зміст реформ з точки зору створення умов для матеріальної зацікавленості колгоспників в результатах своєї роботи, автор доходить висновку, що відсутність такої була головною причиною низької продуктивності праці в колективних господарствах.

In the article for the first time in the national historiography there was made an attempt to reflect an influence of results of the reforms, implemented by the Soviet government in the period of 1953-1965, on the welfare of first-hand producers of agricultural products – collective farmers. Analyzing the reforms' content from the point of conditions creating for collective farmers' material interest in the results of their work, author makes conclusion that the absence of the last-named was the main reason of the low productivity in collective economies.

Перегортаючи сторінки сучасних газет, чи не в кожному номері можна зустріти статтю про проблеми в агропромисловому комплексі України. Спектр їх достатньо широкий, але здається в основі кожної з них лежать одні й ті самі причини – відсутність чітких механізмів регулювання земельних відносин, оподаткування, системи кредитування тощо. Таке становище спричиняє відсутність адекватних стимулів заохочення селян до продуктивної праці, а саме – відсутність зацікавленості селянинів у результатах своєї праці. Проте на ці недоліки в агропромисловому комплексі України ще в 1997

році вказував президент Л.Д.Кучма: “На превеликі жаль, наші економісти, науковці не запропонували стимулюючого економічного механізму в реформуванні колективних підприємств. Оскільки ж таких стимулів немає, то переважно дісмо звичайними адміністративними методами” [1]. На жаль, таких стимулів не існує і сьогодні. Селяни залишаються найбільш незахищеною верствою населення, їхня праця є найменш оплачуваною, а Україна, яка б могла стати головним постачальником сільськогосподарської продукції в Європі, і зараз залишається на другорядних позиціях.

Сільське господарство періоду реформ 1953-1965 років достатньо активно вивчалося дослідниками різних галузей знань як під час проведення реформ, так і в подальшому. Всю наявну літературу можна поділити на дві групи: вузькоспеціалізовані дослідження, присвячені окремим галузям сільського господарства, та узагальнюючі роботи з аграрної історії України, в яких приділялась увага реформуванню агропромислового комплексу СРСР в зазначеній період. Серед вузькоспеціалізованих робіт слід відмітити дослідження Л.В.Вознесенської [2], І.І.Лукінова [3], В.Г.Бенжера [4]. В своїх роботах вказані фахівці досліджували рентабельність сільськогосподарського виробництва, ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, працювали над методикою економічних досліджень в сільському господарстві. Особливу увагу з приводу економіки сільського господарства в зазначений період привертають роботи М.А.Безеніна [5], який на основі величезного фактологічного матеріалу доводить економічну перевагу індивідуальних допоміжних господарств селян над колективним господарством. У своїх роботах він ставить під сумнів правильність самого терміну "індивідуальні допоміжні господарства", визначаючи їх як основні джерела постачання багатьох сільськогосподарських продуктів на внутрішній ринок. Але більшість з цих праць несуть у собі величезне ідеологічне навантаження та позбавлені будь-якої критики реформаційних процесів, визнаючи безперечну правильність діяльності комуністичної партії.

Серед узагальнюючих робіт з аграрної історії, де певна увага приділялась і проблематиці нашого дослідження, слід відзначити багатотомні видання "Історія Української СРСР" та "Історія селянства Української РСР". Вони цінні тим, що мали широку документальну базу для характеристики трансформаційних процесів, що відбувались в 1950-1960-х роках, але в них недостатньо чітко висвітлені окремі статистичні дані, які, виходячи з офіційної позиції, зображені значно перебільшені успіхи розвитку сільського господарства. До того ж у цих виданнях обмінливі багато дискусійних питань з приводу впливу реформ на життя селян.

Для вивчення даної проблеми існує багата джерельна база. Цінним джерелом є стенографічні звіти пар-тійних з'їздів, конференцій та пленумів їх резолюції та рішення, постанови партії та уряду з господарських питань, іх доповнюють

звіти обласних та районних комітетів комуністичної партії. Деякі з них надруковані, але більша частина зберігається в архівах. Зокрема, в даній статті використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадянських об'єднань України та Державного архіву Донецької області. Важливими джерелами, що зберігаються в архівах, є матеріали Міністерства сільського господарства та відповідних обласних управлінь, в яких знаходимо дані про розподіл земельних фондів республіки, врожайність, податкові ставки, систему оплати праці селян тощо. Таким чином, джерельна база є достовірною та цілком достатньою для розкриття зазначененої проблеми.

З огляду на це необхідним є вивчення як позитивного, так і негативного досвіду реформування сільського господарства в Україні під час перебування при владі Микита Хрущова з середини 1953 по 1965 роки. Саме в цей період вперше за всі роки існування колгоспно-радгоспної системи було зроблено спробу запровадити принцип матеріальної зацікавленості селян-колгоспників у результататах своєї праці. Такий незвичайний для радянської системи поворот від методів адміністративного тиску на селян до ринкових методів стимулування був викликаний самою необхідністю забезпечення країни продовольством, якого катастрофічно не вистачало, а промисловість потрібною сировиною. Швидке ж нарощення темпів сільськогосподарського виробництва у період, що розглядається, було неможливим за відсутності матеріальної зацікавленості виробників у результатах своєї праці. Адміністративні методи не спрацювали ще і тому, що кардинально змінилась і демографічна ситуація в країні порівняно з початковим періодом існування колгоспно-радгоспної системи. Урбанізаційні процеси, що відбувались в СРСР у зв'язку з індустріалізацією, Велика вітчизняна війна, забрали з українського села істотну частку працездатного населення. У середині 1950-х років чисельність міського населення майже зрівнялась за чисельністю з населенням села, а в деяких регіонах значно переважала. Тепер, замість чотирьох селян, що годували одного міського жителя у 1920-х, кожен селянин повинен був прогодувати одного мешканця міста [6]. Тому сільське господарство України, як і СРСР в цілому, потребувало цілого комплексу реформ, які б зробили його здатним задовільняти продовольчі потреби країни.

Початок реформам було покладено на вересневому 1953 року Пленумі ЦК КПРС, на якому прозвучала доповідь М.С.Хрущова “Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства СРСР”, в якій генсек поряд з іншими недоліками, що спричиняли недостатній рівень сільськогосподарського виробництва, наголосив на “порушенні в сільському господарстві принципу матеріальної зацікавленості робітників у розвитку виробництва, у підвищенні його прибутковості” [7]. На реставрацію цього принципу було спрямовано ряд реформ, які за розрахунками центральної влади повинні були відродити високі показники сільськогосподарського виробництва.

Головною реформою у цьому напрямку стало підвищення державних заготівельних цін майже на всі види сільськогосподарської продукції, що здавалася державі у вигляді обов'язкових поставок. Зменшення розмірів обов'язкових поставок надавало можливість колгоспам продавати продукцію, яка залишалась по підвищених цінах. Це дозволило колгоспам чи не вперше за всі роки існування колективного господарювання отримати прибутки від продажу продукції державі. Так, протягом 1952-1958 років заготівельні ціни на зерно підвищилися у 7 разів, на картоплю – у 8, а на продукти тваринництва – в 5,5 раза [8].

Але, на жаль, принцип матеріальної зацікавленості радянського зразка дещо не відповідав реальному життю і був, перш за все, спрямований на піднесення колективного добробуту, тобто колгоспу. За радянських часів це було і не дивно, та навряд чи можна було забезпечити колективний добробут, не врахувавши інтереси його членів – як рядових селян-виробників, так і керівників. Насправді ж принцип матеріальної зацікавленості обходив безпосередніх виробників. Як і в дoreформені часи, левова частка всієї виробленої продукції здавалася державі, а селянам залишались рештки. Як відомо, з появою колгоспів та радгоспів з'явилась нова форма обліку та оцінки селянської праці – трудодень. Такий порядок зберігався і в 1950-ті роки. При такій системі праця селянина вимірюлась не робочим часом і кількістю продукції, яку він виробив за період часу, а його кваліфікацією та характером роботи, що виконувалась. Всі види робіт у колгоспі поділялись на дев'ять груп, різниця між якими становила півтрудодня. До найвищої групи належала праця голів колгоспу, трактористів першої категорії та старших трактористів,

механізаторів складних машин. За денну норму їм записували два трудодні. Найменше цінувалася праця прибиральниць, сторожів та розсильних – 0,5 трудодня на день [9]. При такій системі фонд оплати праці формувався після сплати всіх податків, і те, що лишалось в колгоспі, розподілялось між всіма його членами у відповідності з кількістю вироблених трудоднів. Таким чином, продуктивність та якість праці кожного окремого селянина залишалась поза увагою при нарахуванні заробітної платні.

Враховуючи принцип формування фонду оплати можна уявити, наскільки низько цінилась праця селянина. В різні часи до виплат по трудоднях виділялась частка продукції колгоспів, що рідко перевищувала 1/5 всієї продукції колгоспу. Так, у 1940 році до виплат по трудоднях по колгоспах України залишилось 21,6% всього валового збору зернових, в 1948 році – 13,9%, в 1949 – 12,5%, 1950 – 18,6%, 1951 – 14,2%, 1952 – 20,2%. Не зросла ця частка і після проголошення курсу на “крутє піднесення землеробства і тваринництва”. В 1953 році вона становила лише 18,7% [10]. Але це тільки загальні цифри, а якщо визначати частку колгоспних прибутків, що виділялися до розподілу по трудоднях в окремих колгоспах, вони виявляються значно меншими. Так, з дев'яти колгоспів Олександрівського району Донецької області у 1953 році тільки в двох продукція призначена до розподілу по трудоднях перевищувала 15%, а більш ніж в третині колгоспів навіть не сягала і десятої частини колгоспних прибутків [11]. Такий незначний фонд заробітної плати в колгоспах, звичайно, призводив до низьких ставок виплат у перерахунку на один трудодень. Так, у тому ж олександрівському районі в середньому тільки третина колгоспників виробляла за рік понад 400 трудоднів, за кожний з яких людина отримувала не більше одного кілограму зерна. При такій оплаті праці селянин, який майже весь свій робочий час працював у колгоспі, міг заробити не більше півтони зерна. Більшість же колгоспників напрацьовували від 101 до 400 трудоднів на рік, а це означає, що переважна більшість могли заробити від 100 до 400 кілограмів зерна на рік [12]. Одразу ж спадає на думку давнє слов'янське прислів'я: “Не хлібом єдиним живе людина”. Звичайно, не могли прожити весь рік на одному зерні і українські селяни-колгоспники. Розуміло це і державне керівництво, але принцип матеріальної зацікавленості воно тлумачило

по-своєму. Замість збільшення виплат на трудодень зростав обов'язковий мінімум трудоднів, що повинен був виробляти селянин протягом року. Так, у 1955 році у 56% колгоспів України обов'язковий річний мінімум трудоднів встановлювався у 150, у 15,3% – від 150 до 175, у 16,7% – від 175 до 200 і у 11,8% – 200 трудоднів на рік [13]. Тобто знов працювали виключно методи адміністративного примусу. Після підвищення закупівельних цін на продукцію сільського господарства в 1953 році для виплати по трудоднях стали, окрім натуральної продукції колгоспів, використовувати гроші. Але і ці виплати не зіграли значної ролі у піднесені добробуту колгоспників. Так, якщо перевести оплату трудодня у грошову оцінку, включаючи додаткову оплату (при оцінці натуральних доходів за державними закупівельними цінами плюс грошовий прибуток), виходило, що, наприклад, у 1955 році більшість колгоспів Української РСР виплачували колгоспникам від 2 до 4 карбованців на трудодень [14].

Низькі прибутки, що давала селянину праця в колгоспі, не могли задовольняти потреби селянської родини навіть в основних продовольчих продуктах. Тому майже всі селянські родини, окрім громадських робіт, значну частку свого часу віддавали праці на власній присадибній ділянці. За даними 1954 року, у Сталінській області з 120,1 тис. наявних у колгоспах дворів лише 668 (0,5%) не мали таких ділянок [15]. Їхні розміри залежали від статутних норм, встановлених для того чи іншого колгоспу. У Сталінській області, наприклад, вони становили від 0,30 до 0,80 гектара (га). Саме ці невеликі клаптики землі дозволяли селянській родині отримувати необхідні продукти харчування та утримувати худобу та птицю. Наявність землі у власному господарстві селянської родини робило її більш менш незалежною від колгоспу і отримувати додаткові прибутки від продажу продукції на міських колгоспних ринках. Звичайно, що кожен селянин намагався якомога більше свого робочого часу приділяти праці на власній ділянці, виробляючи у колгоспі здебільшого тільки встановлений мінімум трудоднів. З огляду на це, керуючись “принципом матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва колгоспу”, ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 6 березня 1956 року приймають постанову “Про статут сільськогосподарської артілі та подальший розвиток ініціативи колгоспників

в організації колгоспного виробництва та управління справами артілі”. Вказана постанова рекомендувала селянським артілям переглянути розміри земельних ділянок, що знаходились у користуванні селянських родин, враховуючи участь кожного працездатного члена родини у громадських роботах. У документі чітко говорилося: “...Не слід допускати збільшення присадибного земельного фонду... а навпаки, прагнути до його зменшення” [16]. По суті, постанова давала можливість керівництву колгоспу зменшувати розміри селянських земельних ділянок у разі недостатньої трудової участі у громадських роботах та у випадках, коли працездатний член родини колгоспників працював поза межами колгоспу. Але, здається, така рекомендація була зроблена керівництвом лише тільки для вигравдання невпинного скорочення присадибного земельного фонду, що знаходився в особистому користуванні колгоспників. Переглянувши річні звіти відділів землекористування обласних управлінь сільського господарства, спостерігаємо поступове скорочення селянського землекористування. Наприклад, у Сталінській області кількість землі у присадибних ділянках колгоспників у 1953 році становила 53,7 тис. га, у 1954 році – 52,3 тис. га, а у 1955 році скоротилася до 51,6 тис. га [17]. Отже, протягом трьох перших років реформ держава доклада зусиль для матеріального стимулювання селян та скоротила присадибний фонд більш ніж на дві тисячі гектарів, зменшивши і без того мізерні ділянки, якими користувались колгоспники. Таким чином, радянське керівництво знов-таки відкідало принцип матеріальної зацікавленості. Використовуючи метод адміністративного примусу, система “закріпачувала” селян, побічно забороняючи їм працювати поза колгоспом або працювати у колгоспі менше, ніж того бажала влада.

Не обмінаво увагою радянське керівництво і кількість тварин, що знаходилась у приватному володінні селян. Держава постійно вживала заходів, спрямованих на зменшення їх кількості. І якщо спочатку це були заходи економічного характеру, то згодом стали застосовуватись методи адміністративного примусу. Постановою Ради Міністрів СРСР від 17 листопада 1954 року уряд встановив норми продажу концентрованих кормів колгоспам та колгоспникам, робітникам і службовцям. На основі цих норм 23 листопада того ж року управління сільського господарства Сталінської області встановило розцінки для

регіону. З цього часу за кожний літр молока, що продавався у містах Донбасу колгоспами у вересні-квітні, держава сплачувала 750 грамів концентрованих кормів, а у травні-серпні – 600 грамів. Що ж стосується колгоспників, робітників та службовців, то для них ціна на корми встановлювалась в 2 рази вище. Відповідно за кожен проданий літр молока вони отримували 375 та 300 грамів кормів [18]. Через декілька місяців до заходів економічного характеру додали й адміністративні. 5 березня 1955 р. по Міністерству сільського господарства УРСР було видано наказ № 100 “Про заходи по забезпеченню виконання державного плану збільшення поголів’я громадської худоби в колгоспах УРСР в 1955 році”. Згідно з цим наказом начальникам облсільгоспуправлінь та директорам машинно-тракторних станцій необхідно було скупить велику рогату худобу у колгоспників. Кількість худоби, яку б держава хотіла отримати від колгоспників, вказувалась міністерством окремо по кожній області. Так, у селян Сталінської області наказано було скупить 20 тис. голів [19]. Але і та худоба, що залишилась у власності селян після “скупівлі” у 1955 році, недавала спокою ідеологам колективного господарства. У постанові “Про статут сільськогосподарської артілі...” 1956 року знов відмічалось: “...Навряд чи є необхідність зберігати раніше встановлену кількість худоби, яку може мати колгоспний двір” [20].

Дещо у кращому становищі знаходилась так звана колгоспна інтелігенція – агрономи і зоотехніки, але ж методи, що були вжиті керівництвом для зацікавлення їх у результатах праці, також знаходились поза межами справжніх ринкових механізмів матеріального стимулювання. Так, згідно з наказом Міністерства сільського господарства УРСР від 6 вересня 1955 року зоотехніки та агрономи переводились з штатів МТС у штати колгоспів. Рішення начебто вірне, але знову ж таки оплата праці здійснювалась за принципом: “агрономам і зоотехнікам з вищою освітою від 70-80%, а з середньою 60-80% трудоднів і грошової оплати, які нараховуються голові колгоспу” [21]. Виходило, як би грамотно та старанно не працював спеціаліст, все одно отримає платню у встановленому розмірі, причому меншу, ніж голова колгоспу. Встановивши своєрідні “соціальні гарантії” для сільськогосподарських спеціалістів, радянське керівництво звелено нанівець той самий принцип матеріальної зацікавленості. Звіти до Міністерства сільського

господарства УРСР з регіонів скрізь пронизані повідомленнями такого характеру: “Значна кількість агрономів та зоотехніків, що прийшли працювати в колгоспи, зберегла притаманний їм канцелярський стиль роботи... Замість того, щоб починати свій робочий день з відвідування тваринницьких ферм, місць приготування кормів, пунктів очистки насіння і т.ін., вони залишаються в колгоспних канцеляріях. Так, головний зоотехнік Черняхівської МТС Житомирської області тов. Чегринець, працюючи в МТС близько півроку, до сих пір не знає, скільки і які тваринницькі ферми є в наявності у колгоспів, хто керує цими фермами, як відбувається зимування тварин” [22]. Не були зацікавлені в результатах своєї праці і керівники колгоспів. Підтвердженням тому є чисельні відомості з усіх регіонів республіки про погану організацію праці у колгоспах, недбале ставлення до колективного майна, несвоєчасне виконання цілого спектра сільськогосподарських робіт.

Відсутність матеріальної зацікавленості в результатах праці на всіх рівнях колективного сільськогосподарського виробництва безумовно призводила до низької продуктивності колгоспного виробництва. Порівнюючи основні показники сільського господарства за фактичними даними статистичного управління Сталінської області, можна побачити, наскільки відрізнялась продуктивність праці селян у власному господарстві від праці у колгоспі. У своїх особистих допоміжних господарствах у 1953-1957 рр. населення виробляло від 40 до 58% молока, від 73 до 81% яєць, від 36 до 51% м'яса, у тому числі від 38 до 59% свинини [23], при тому, що переважна більшість тварин та засобів виробництва, включаючи землю для вирощування кормів, знаходились у власності колгоспів. На нашу думку, такі високі показники виробництва сільськогосподарської продукції у власних господарствах селян були можливі лише за умов зацікавленості безпосередніх виробників у результатах своєї праці, від якої селянин мав як продукти для забезпечення потреб власної сім’ї, так і грошовий прибуток від реалізації надлишків продукції на ринку.

Таким чином, при здійсненні реформування сучасного аграрного комплексу України відповідальним особам на всіх рівнях влади слід враховувати та запроваджувати принцип матеріальної зацікавленості кінцевого виробника у результатах своєї праці.

Література

1. Кучма Л.Д. Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність. – К.: Нива, 1997. – С. 10.
2. Вознесенская Л.В. Рентабельность производства при социализме (на материалах колхозов УССР). – К., 1968. – 215 с.
3. Лукинов И.И. Ценообразование и рентабельность производства сельскохозяйственных продуктов. – К., 1963. – 186 с.; Иого ж. Продуктивность труда в сельском хозяйстве и пути ее повышения. – К., 1958. – 72 с.
4. Венжер В.Г. Закономерности развития экономики колхозов в период развернутого строительства коммунистического общества (тезисы). – М., 1963. – 32 с.
5. Безенин М.А. Крестьянских дворов советского Нечерноземья в 1950-1965 годах // История СССР. – 1992. – № 2. – С. 16-29.
6. Кульчицкий С.В. Спроби реформ (1956-1964 pp.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 2-3. – С. 124.
7. КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів конференцій та пленумів ЦК (1898-1986). – Т. 8. 1946-1955. – 9-те видання, доп. та випр. – М., 1983. – С. 307.
8. Саржан А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе. – Донецк: Сталкер, 1998. – 295 с.
9. Саган О. Трудодні як засіб знищення українського селянства // Політика і культура. – № 32. – 2000. – С. 32.
10. Підраховано за: Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-27, оп. 19, спр. 5092, арк. 100.
11. Підраховано за: Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-3763, оп. 2, спр. 103.
12. Підраховано за: там само.
13. Підраховано за: ЦДАВО України, ф. Р-27, оп. 19, спр. 5314, арк. 67.
14. Підраховано за: там само, арк. 81-90.
15. ДАДО, ф. Р-3763, оп. 2, спр. 101, арк. 139.
16. КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів конференцій та пленумів ЦК (1898-1986). – Т. 9. 1946-1955. – 9-те видання, доп. та випр. – М., 1983. – С. 95.
17. Див.: ДАДО, ф. Р-3763, оп. 2, спр. 101, арк. 5; спр. 132, арк. 2, спр. 169, арк. 1а.
18. Там само, спр. 96, арк. 138.
19. Там само, арк. 6-8.
20. КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів конференцій та пленумів ЦК (1898-1986). – Т. 9. – С. 96.
21. ДАДО, ф. Р-3763, оп. 2, спр. 96, арк. 103-104.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 30, спр. 3698, арк. 10.
23. Підраховано за: ДАДО, ф. Р-3763, оп. 2, спр. 253, арк. 143-144.

Надійшла до редколегії 20.11.2003 р.